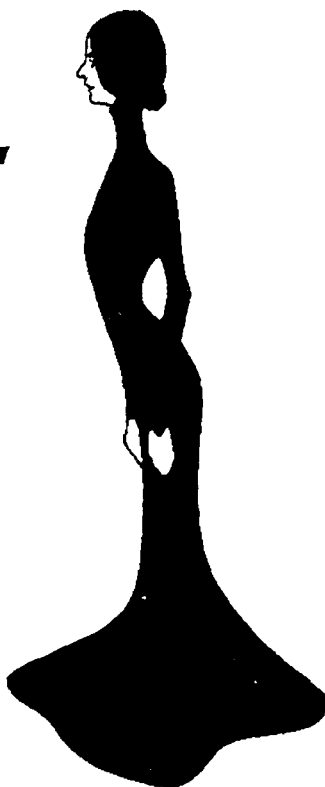

Peter Vodopivec

KAKO SO ŽENSKE NA SLOVENSKEM V 19. STOLETJU STOPALE V JAVNO ŽIVLJENJE

Prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru
(1848-1900)

Zgodovina Slovencev je zgodovina moških. V obsežni Zgodovini Slovencev, ki je kot delo kolektiva avtorjev izšla leta 1979 in obravnava celotno obdobje slovenske zgodovine od prvih sledov predzgodovinskega človeka na današnjih slovenskih tleh do sedemdesetih let 20. stoletja, "nastopajo" poimensko samo tri ženske. To so: grofica Hemma von Friesach-Zeltsehach, slovensko imenovana tudi Ema Krška ali Pilštajnska, sicer pa v obeh jezikih znana predvsem kot sv. Hema; Marija Terezija, ki se med tremi pojavlja največkrat in je tako po številu omemb svojevrstna "osrednja dama" slovenske zgodovine; in končno kot edina prestavnica slovenske komunistične stvarnosti po letu 1945 dolgoletna komunistična političarka in aktivistka Vida Tomšič. Poleg teh treh "junakinj" pozna Zgodovina Slovencev po stvarnem kazalu sodeč le še tri teme z izrazito žensko vsebino: ena zadeva matriarhat in "predzakonsko spolno svobodo žensk" med ilirskimi Liburni v rimskem času, drugi dve opozarjata na politično organiziranje žensk po drugi svetovni vojni in njihovo glasilo¹. V ostalem so ženske bolj ali manj anonimni in samo po sebi razumljiv del Zgodovine Slovencev: o tem, da so, sicer ni dvoma, toda "gibalo zgodovine" so "aktivni moški" in ženske so tihi in "nevidni" drugi pol

človeške množice, ki celo v zgodovinske statističnih preglednicah ne nastopa sam zase in posebej, čeprav predstavlja vsaj od konca 19. stoletja, po vsej verjetnosti pa tudi že prej, večino slovenskega prebivalstva. Žensk je bilo pač na slovenskih tleh ob koncu 19. stoletja - kot drugod v Evropi - kar nekaj odstotkov več kot moških².

To seveda ne pomeni, da so se ženske na Slovenskem povsem izgubile iz zgodovinskega spomina ali še slabše: da se vanj še nikoli niso zapisale. V

obsežni publikaciji, posvečeni "slovenski ženi", ki jo je leta 1926 - ob svoji petindvajseti letnici - izdalo Splošno žensko društvo v Ljubljani, so avtorji in avtorice našli dolgo vrsto žensk, ki so v slovenski zgodovini zapustile vidnejše sledi ali si tako ali drugače pridobile pomembno mesto v "naši civilizaciji in kulturi" - kot je to imenoval tedaj že upokojeni ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani Josip Mantuani³. Pri tem verjetno ni napačen vtis, da so pripadniki starejših generacij slovenskih političnih, socialnih in književnih zgodovinarjev odličnejšim damam slovenske zgodovine privoščili več pozornosti kot njihovi mlajši nasledniki, ki so začeli z delom tik pred drugo svetovno vojno in nato oblikovali podobo slovenske preteklosti po njej. Hkrati se je spomin na izjemne in vplivnejše "slovenske žene" močnejše in vztrajneje ohranjal v ustnem izročilu, v slovstveni tradiciji in književni ustvarjalnosti kot v zgodovinske pisju. Ženske so se v tem smislu, kar zadeva slovensko zgodovino, vtisnile v slovenski zgodovinski spomin bolj kot literarne in manj kot zgodovinske junakinje, čeprav so bile nekatere med njimi, celo tiste

¹ Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, *Imensko in stvarno kazalo*, str. 952-960.

² Sabina Ž. Žnidaršič, *Demografija kranjskih žensk na prelomu zadnjega stoletja*, *Anthropos* 25/1993, št. 3-4, str. 219.

³ Slovenska žena, Zbrala in uredila Minka Govekarjeva, izdalo Splošno žensko društvo, Ljubljana 1926; J. Mantuani, *Slovenska žena v zgodovinski kulturi*, prav tam, str. 5-7.

najbolj imenitne - kot Celjanke, Ana, žena Ladislava Jagielonskega, Barbara, žena Sigismunda Luksemburškega in nesrečna Veronika Deseniška, žena Friderika Celjskega - resnične zgodovinske osebnosti. Toda tudi te si, kljub nedvoumni in "nenavadni polnokrvnosti", poti v slovensko zgodovinsko zavest - kot duhovito ugotavlja Igor Grdina - niso "utrle" zaradi "*nad vsakdanjost vzvišenih podvigov*", temveč zaradi "*kuriozne zanimivosti in znamenitosti svojih usod*"⁴, z individualnimi človeškimi usodami pa so se na Slovenskem že tradicionalno raje ukvarjali pesniki in pisatelji kot poklicni raziskovalci preteklosti. Ženske so tako v slovenskih deželah tudi v 19. stoletju stopale v javnost predvsem kot bitja literature in manj kot stvarne in "polnokrvne" osebe družbenega in družabnega življenja. Konkretna imena so imele pesniške muze, ki so jih lahko kot Prečern svojo Julijo pesniki poiskali med živimi vzori "lcpote in miline", svoja, širšemu občinstvu znana imena pa so nato z razvojem slovenske proze dobile tudi druge literarne junakinje, ki so kot simboli trpljenja in ljubezni ali kot nedosegljivi "idcal mladih slovenskih izobražencev" postale ena priljubljenih tem slovenskih pripovednikov⁵. Pri tem - kot ugotavlja Marija Milenković - nikakor ne kaže prezreti, da ženske že v slovenski prozi druge polovice 19. stoletja niso bile samo pozitivne junakinje, da so se ob "krepostnih Manicah, Katinkah in Metkah" naglo ali kar sočasno z njimi pojavile tudi "lahkoživke", "zapeljivke" in stremuške "spletkarke", ki so uničevale moške, ljubljenc ljudi iz svoje okolice in same sebe: med vzroki za njihov propad značilno niso bile le skušnjave mcščanskega okolja in številne prepreke, ki so ženskam iz nižjih socialnih slojev otcčevalc vzpon v socialni lestvici, temveč tudi, če ne celo v prvi vrsti, njihove psihofizične slabosti, zlasti šibkost in nestanovitnost ženskega značaja⁶. Ženska, ki se je prepustila hrepenenju, ki je svojo pot k osebni sreči iskala mimo obstoječih družbenih norm ali pa je v težnji po boljšem in lcpšem življenju celo zapustila dom in družino, je bilo neizogibno obsojena na kazen in pogubo. Usodnost in tragičnost takšnega poskusa ženske osamosvojitve med drugim pooseblja eden "najpopularnejših" in "najbolj znanih likov" slovenske

ljudske in umetne književnosti, lik lepe Vide, nezadovoljne in nekonvecionalne matere in soproge, ki zapusti moža in odide v svet, vendar tam ne le ne najde sreče, temveč je za svoj beg in svoje iskanje tudi kaznovana z trajnimi občutki krivde, lastno nesrečo in nesrečo svoji bližnjih⁷.

Naravno mesto zrele in odrasle ženske je bilo po splošnem prepričanju in obče veljavnih vedenjskih pravilih pač v družini: zvestoba možu in skrb za otroke sta bili v isti sapi ženski odlični nalogi kot njcni dolžnost in obveza. Kmetski in meščanski družinski idcal se v tem pogledu v drugi polovici 19. stoletja podobno kot drugod v Avstriji in Evropi tudi na Slovenskem nista tako rekoč v ničcmr razlikovala: konzervativni in liberalni prosvetitelji so s podobno vncmo slikali vzor zakona in družine z možem/očetom-poglavarjem na čelu, ki je kot "produeent" in pravični varuh družinskega premoženja skrbel za materialno blagostanje družine, njeno varnost in njen ugled, in ženo/materjo (v drugem planu), ki je imela na skrbi vzgojo otrok in "uravnavanje (družinske) konsumeije", tako, da je "vsak po hiši" dobil svoj kos in se je vsak primerno pokrepčal za "daljni trud". Žena/mati - "umna gospodinja" je moža v njegovih nalogah lahko zamenjala le izjemoma, le v primeru, ko ta teh zares ni mogel sam opravljati⁸. O tem, da je bila žena-mati-soproga, s svojo skrbjo za vzgojo otrok in za kar se da pravično družinsko porazdelitev "pridelanega blaga" - kot je to lcta 1871 imenoval sicer liberalno usmerjeni mariborski odvetnik dr. Janko Sernee - "*v hiši bolj privezana kot mož*", seveda ni bilo dvoma⁹. A vendar: tudi nekoliko pozornejšega bralea, ki se zaveda, da je bilo družinsko življenje meščana še pred nedavnim bolj ali manj zasebna stvar in ne nekaj, o čemer bi se lahko javno in glasno govorilo in pisalo, po svoje preseneča, kako malo prostora so slavni možje slovenske politike in družabnega življenja 19. stoletja v svojih večinoma na starost napisanih spominih namenili svojim ženskam: hčeram in sprogam. Res, v tch spominih so v veliki večini govorili o svojem javnem udejstvovanju in narodnopolitičnem dclu, pri tem pa so njihove življenskc "družice" in

⁴ Igor Grdina, *Fany Hausmann in problem slovenske ženske literature*, Celjski zbornik 1992, Celje 1992, str. 71.

⁵ Marija Milenković, *Odklonilno vedenje žensk in ženske kot žrtve v nekaterih delih slovenskih pisateljev*, Revija za kriminalistiko in kriminologijo, letnik 43, Ljubljana 1992, str. 260.

⁶ Milenkovićeva to trditev posebej ponazarja s Kersnikovimi ženskimi liki. Nav delo, str. 261.

⁷ Gl. med drugim: M. Milenković, *Lepa Vida - mit ali deviantna osebnost*, Revija za kriminalistiko in kriminologijo, letnik 42, Ljubljana 1991, str. 132-140.

⁸ Umno kmetovanje in gospodarstvo, Zložil Janez Zalokar, Na svetlo dala c.k. kranjska kmetijska družba v Ljubljani 1854, str. 321-23.

⁹ Nauk o gospodinjstvu, Slovenskim gospodinjam spisal Dr. Janko Sernee, odvetnik v Mariboru, Izdala in založila družba. sv. Mohorja v Celovcu, Ljubljana 1871, str. 1.

"spremljevalke" le delno ali pa redkeje sodelovale. Med ne posebno številnimi ženskimi osebami, ki nastopajo v spominskih pričevanjih slovenskih političnih veljakov, so tako v prvi vrsti - naj bo kratko, naj bo nekoliko obširneje - omenjene "narodne dame" in pobudnice različnih ženskih narodnih aktivnosti, hkrati pa tudi pevke, igralka in pisateljice/pesnice, ki so se udeleževale narodnih srečanj in prireditev. V precej manjši meri govore ta pričevanja o ženskah, s katerimi so bili njihovi pisei tesneje sorodstveno, čustveno ali zakonsko povezani. Kratki in ljubeznivi omembi matere morebiti sledi še popis prve, zgodnje ljubezni ali "srečnega spleta okoliščin", ki je pripeljal do poroke. Po poroki pa se soproge slovenskih političnih vodnikov 19. stoletja vidno umaknejo v ozadje in se v njihovih spominskih zapisih pojavijo le še, če se sploh, ob izjemnih dogodkih.

Ivan Hribar svoje prve žene v spominih tako nikjer ne omenja z imenom, piše pa o tem, da je ob potresu leta 1895 s "služkinjama" prestrašena planila v njegovo spalnico in je ženske nato, ko jim je razložil, da so pravkar preživele potres, opomnil, da hiše ne smejo zapustiti nedostojno oblečene¹⁰. Tisto, kar resda nima prva, ima druga žena: to je ime in zaneseno posvetilo. Toda v spominih ji zato, kljub zatrdilu, da mu je bila "*družica, ki ga je razumela*" in "*pomočnica, ki je (z njim naloge) delila*", ni namenil nič več pozornosti kot prvi, saj je v nadaljevanju ni več omenil¹¹. Josip Sernee, ki je v svojih spominih "zasebne doživljaje moške dobe" strnil v posebnem poglavju, je med drugim obširno popisal svoj junaški skok v blejsko jezcro, s katerim je rešil življenje utapljaljoči se vzgojiteljici iz Lyona, to, da je poročen in ima ženo in družino pa je "dal vedeti" le bežno in mimogrede, ko je popisoval nemški napad na svojo hišo v Žalcu¹². V spominih Josipa Vošnjaka se njegova žena ne pojavlja niti toliko kot Sernečeva v Sernečevih, čeprav je Vošnjak po prepričanju nečaka Bogumila prav z "*ženitvijo z brhko in lepo viničarsko hčerko*", "*pravo hčerko naroda*", pokazal, da je "*pravi demokrat*"¹³. To seveda zopet ne pomeni, da v njegovih spominih ženske sploh ne nastopajo. Nasprotno: svoji prvi veliki ljubezni Pavlini Seh.,

("lepoti, kakršne nisem videl ne prej ne poznej")¹⁴, je namenil kar kratko poglavje, večkrat se je z zanesenimi besedami spomnil Marije Murnikove, ki naj bi imela "*največjo zaslugo, da se je tudi v ljubljanskem ženstvu vzbudila in utrdila narodna zavest*"¹⁵, in se med drugim v spisu, v katerem je leta 1911 obujal spomine na svoja srečanja z Josipom Jurčičem več kot bežno ozrl na (ponesrečeni) Jurčičev poskus, da bi se oženil¹⁶. Sam se je očitno razmeroma dobro počutil neoženjen in "prost", saj mu je "prostost" - kot je omenjal - omogočala, da se je poleg poklienemu posvetil tudi drugemu (predvsem "narodno- političnemu") delu, kar se "ženstva tiče" pa je z njim "najbolje izhajal": "lepi spol", ki se ni "brigal za politiko", se je z naklonjenostjo oziral k "mlademu, neoženjenemu doktorju" in ta se je v "družbi gospa in gospodičen" dobro zabaval¹⁷. Kdaj je "prostost" končno izgubil in stopil v zakonski stan, pa bralecem svojih spominov tudi Vošnjak ni zaupal. Bili so seveda možje-slovenski politični veljaki, ki so ženam-soprogram v spominih namenili več prostora in celo priznali, da so sem in tja vplivale na njihove odločitve: odločitve, da se česa ne udeležijo, da kam odpotujejo ali kje ostanejo. Fran Šuklje je v primerjavi z Josipom Sernecem in Josipom Vošnjakom posvetil v svojih spominih ženi pravo množico ljubeznivih, laskavih besed. Šuklje se sicer res ni poročil s preprostim viničarskim dekletom kot Vošnjak, temveč s hčerjo uglednega in premožnega novomeškega odvetnika in narodnjaka Jožefa Rosine, ki je stal dolga leta na čelu slovenskega narodnega gibanja v Novem mestu in v tamkajšnji slovenski eliti užival vsesplošno spoštovanje in ugled¹⁸. Gospodična Rosinova, ki je kasnejšega kranjskega deželnega glavarja Šukljeta tako rekoč v trenutku, ob prvem srečanju, očarala s svojimi "milimi očmi", je bila morda tudi zato, zaradi svojega družinskega izvora, v soprogovih spominih deležna večje pozornosti kot mnoge njene vrstnice in sodobnice v očeh svojih mož, Šukljetovo pisanje pa daje hkrati slutiti, da v zakonu ni le mirno stala ob strani in je znala dovolj energično uveljavljati svojo voljo¹⁹. V nasprotju s Šukljetom se je socialnodemokratski prvak Henrik Tuma, ki je v

¹⁰ Ivan Hribar, *Moji spomini, I. del*, Ljubljana 1928, str. 257.

¹¹ Isti, *Moji spomini, II. del*, Ljubljana 1928, Mariji Hribarjevi, rojeni Goričanovi, str. 5-7.

¹² Josip Sernee, *Spomini*, v Ljubljani, 1927, podvig na Bledu na str. 82-83.

¹³ B. Vošnjak, *Socialni nauk dr. Jože Vošnjaka, rokopis v zapuščini dr. B. Vošnjaka, Arhiv Slovenije, Priv. A. LVIII, fasc. 29*.

¹⁴ Josip Vošnjak, *Spomini*, Slovenska matica, Ljubljana 1982, str. 146.

¹⁵ Prav tam, str. 389-91.

¹⁶ Prav tam, str. 585-588.

¹⁷ Prav tam, str. 319.

¹⁸ Slovenski biografski leksikon III, Deveti zvezek, Ljubljana 1960, str. 134-35.

¹⁹ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani, I-III, Ljubljana 1926-9.

popisu svoje življenske poti zakonu in soprogi prav tako namenil razmeroma vidno mesto, z obžalovanjem in v isti sapi prostodušno pritoževal, da ga je žena, posebej navezana na mater in sestro, "nekako zanemarjala". Tudi na izlete v hribe je, navdušen hribolazec, moral hoditi sam, še več, žena mu je bila "skoraj hvaležna", ko je v nedeljo "odhajal na turo"²⁰ Po svoje izjemen zakonski par za čas in prostor pa sta bila zakonea Tavčar, saj je poleg moža pisatelja in kasnejšega ljubljanskega župana, že v devetdesetih letih v javno življenje aktivno posegla tudi njegova skoraj sedemnajst let mlajša žena Franja, ki je najprej prevzela v roke vodstvo ljubljanskega "ženstva" in nato postala predsednica leta 1901 ustanovljenega Splošnega slovenskega ženskega društva. Ivan Tavčar naj bi bil v odnosu do svoje žene "galanten in plah", čeprav je poskušal po pričevanju Frana Govekarja "svojo ljubezen" prikrivati "z dovtipi in roganjem", obenem pa je odkrito podpiral ženino javno in politično delo in leta 1902, ob glasnem zgražanju katoliških političnih nasprotnikov, v Splošnem ženskem društvu celo nastopil s predavanjem o Ženi in javnosti. V njem je med drugim napovedal ne le postopno kulturno in družabno, temveč tudi družbeno in politično emancipacijo žena²¹.

Vloga soproga, žena in mater v ožjem družinskem krogu in zakonu in njihov vpliv na moža in vzgojo otrok, sta bila seveda v resnici večja kot so to pripoznavala pisana in nepisana vedenjska pravila ali pa so bili pripravljeni priznati v svojih javnih izjavah moške sami. To naj bi posebej veljalo za oblikujoče se (slovenske in nemške) meščanske elite: v zabavni literaturi in raznih podlistkih, namenjenih razvedrilnemu branju, je v zadnjih desetletjih 19. stoletja nemalo namigovanj na "može, ki ne vladajo hiše", "ampak so pri vsem skup le peto kolo", njihove žene pa usmerjajo njihovo družabno življenje, njihove finance in vzgojo otrok²². Meščanski moški naj bi bil tako, bolj kot je bil bliže elitnemu vrhu, v svoji družini "samo finančni minster", medtem ko naj bi žena skrbela za vse ostale posle, med drugim za notranje družinsko gospodarstvo in družabni ugled družine. Tovrstno žensko prvenstvo v meščanski družini naj bi

imelo med drugim, po mnenju slovenskih moških "kritikov", resne negativne posledice za slovensko narodno gibanje, saj naj bi zlasti "dame v mestih" kazale bistveno manj narodne vneme in vztrajneje uporabljale nemščino v družabnem pogovoru kot njihovi možje, obenem pa s svojo narodno mlačnostjo vplivale na jezikovno izbiro in narodno opredelitev otrok. Razmere naj bi se začele v tem pogledu občutneje spreminjati šele proti koncu stoletja, z vse bolj živahnim vključevanjem žena v narodna društva in narodno-kulturno življenje, z dvigom njihove izobrazbe in širjenjem njihovega intelektualnega obzorja. Število slovenskih meščank, mater in žena, ki se niso zadovoljevale le s svojo materinsko in gospodinjsko vlogo in so na različne načine iskale stik z duhovnim in kulturnim utripom časa je stalno rastlo, z njimi pa se je vztrajno povečevalo tudi število mater, ki so svoje delno uresničene ali neuresničene interese in ambicije prenašale na svoje otroke, ne le na sinove, temveč tudi hčere²³.

Pol stoletja prej, leta 1848, ko so se Slovenci prvič oglasili s svojimi narodno-političnimi zahtevami, ni mogla velika večina žena in deklet na slovenskem ozemlju in širše v habsburškem cesarstvu seveda še niti pomisliti na to, da bi lahko samostojno stopila iz "družinskega kroga" ali celo več: nastopila v javnosti²⁴. Podatki o damskih, plemiških in meščanskih salonih v Notranji Avstriji in na slovenskih tleh pred letom 1848 so skromni. Med njimi po vsej verjetnosti ni bilo nobenega, ki bi po gostih in izbranem vzdušju mogel tekrovati s saloni nekaterih graških meščanskih dam predmarčne dobe kot je bila napr. Marie Paehler²⁵, hkrati pa med plemkinjami in meščankami, okoli katerih so se v predmarčni dobi občasno ali bolj redno zbirali lokalni in regionalni

²³ Kako pomembno nusto je imela lahko mati v osebnostnem in intelektualnem oblikovanju dekleta, lepo kažejo spomini slikarke Auguste Šantlove. Gl. Augusta Šantel, *Spomini na otroštvo*, TT - Tedenska tribuna, Leto XIV, št. 7, 21. februarja 1966 in naprej. Na spomine A. Šantlove me je ljubeznivo opozoril profesor Vasilij Melik.

²⁴ Leopold Lenard je v svojem delu *Slovenska ženska v dobi slovenskega narodnega preporoda*, Cirilova knjižnica 3, Maribor 1921, za razmeroma kasni vstop žensk v javno življenje v marsičem krivil Bleiweisa, ki naj bi ne imel nikakršnega posluha za socialni položaj ženstva. Toda hkrati je tudi sam ugotavljal, da je bilo stopanje žena v javnost na Slovenskem tesno povezano z nastankom in rastjo slovenskega narodnega gibanja. Gl. L. Lenard, nav. delo, str. 94 in naprej.

²⁵ Marlies Raffler, *Grazer Salons im Vormärz: Das Haus Pachler, Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit, Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1992, str. 352-363.

²⁰ Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*, Naša založba, Ljubljana 1937, str. 207

²¹ Ivan Tavčar, *Zbrano delo*, Osmi knjiga, DZS, Ljubljana 1959, *Žena in javnost*, str. 335-342; O Tavčarjevem odnosu do Franice, str. 500.

²² Ljubljanske slike, Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom, Spisal Jakob Alešovec, Katoliška Bukvarna, v Ljubljani 1911, str. 173 in naprej.

veljaki, vsaj po tem, kar vemo, ni bilo Slovenk. Slovenke so bile v višjih socialnih slojih, kot Slovenci sploh, slabo zastopane, medtem ko so imela dekleta iz kmetijskih in nižjih meščanskih vrst - kot drugod v monarhiji - izven domačega kroga in zakona - malo možnosti za zaslužek, uveljavitev in preživetje. Kruh so si lahko služile kot dekle, kuharice in služkinje v premožnejših, kmetijskih, meščanskih in plemiških hišah, postale so lahko redovnice in - sposobnejše, bolj izobražene in ambicioznejše - učiteljice in vzgojiteljice. Pri tem so bile posvetne učiteljice v slovenskem prostoru do srede 19. stoletja še redkost: vseeno jih je bilo med njimi kar nekaj, ki so si izposlovale dovoljenje za zasebno šolo²⁶. To, da morajo ženske znati brati in pisati, so bili pred letom 1848 pač prepričani tudi v krogu Bleiweisovih Novic. Toda širši razgled in zahtevnejšo izobrazbo so mladim meščankam ambicioznejših staršev lahko posredovali le privatni deklinški vzgojni zavodi in domači učitelji. Hčerka Prešernovega prijatelja Blaža Crobatha, kasnejša pesnica Luiza Pesjakova je - kot je znano - najprej obiskovala Frölichov deklinški zavod v Ljubljani, nato pa so jo poučevali domači učitelji; z bratom se je "gimnazijskih predmetov" učila vse do šestega gimnazijskega razreda²⁷. V očetovi družbi je prišla tudi v neposredni stik s Stankom Vrazom in Francetom Prešernom in v štiridesetih letih 19. stoletja spesnila svoje prve (nemško) pisane pesmi, ki so jih sicer prebirali v družinskem in ožjem Crobath-Prešernovem krogu, ki pa še niso bile namenjene javnosti.

Nastop prve slovenske pesnice Fany Hausmanove v slovenskem tisku leta 1848 je bil torej velik dogodek, česar so se do neke mere zavcdali tudi njeni moški sodobniki²⁸. Hausmanovo, ki je svoje pesmi objavila v Celskih novinah (1848, 1849) in v ljubljanski Sloveniji, je v Sloveniji z verzi navdušeno pozdravil mladi Lovro Toman, ki je Slovenkam sploh priporočal: "*Slovenske Ve drage, cveteče dekleta, vsaka Vas bode za dom naj uneta...*"²⁹ in tako tudi Hausmanovi predvsem z argumenti rodoljublja in narodnjaštva (kot to ugotavlja Igor Grdina) kazal pot na "slovenski Parnas"³⁰. Leta 1849 so izvirnim

ženskim slovenskim rimam za Celskimi Novinami in Slovenijo prvič odprle strani še Bleiweisovc Novice in njihov urednik je v kratki in literarno skromni pesmici Jele Tomšičevc videl znak, da se je v "persih naših dragih rojakinj" zbudil "narodni duh"³¹.

Toda pričakovanja, da bodo zgledu prvih književno navdahnjenih avtoric naglo sledile druge pesnice in pisateljice, so bila račun brez krčmarja: ženski pesniški prvenci in topel sprejem, ki so ga doživeli v delu slovenske (moškc) narodne elite, slovenskih deklet in žena še niso spodbudili k množičnejšemu posnemanju. Od leta 1849 do leta 1862, torej celih 13 let, se v osrednjem slovenskem časniku Novicah ni več oglasilo žensko pero in v petdesetih letih 19. stoletja je ob redkih in ncambicioznih verzifikatoricah, ki so si upale javno nastopiti s svojimi rimami, resnično zaslovela le hčerka "graščaka" iz Preddevora Josipina Urbančič, s pesniškim imenom Turnograjska, ki si je z romantičnimi, slovansko zancsenimi proznimi spisi, svojo lepoto in tragično, prezgodnjo smrtjo pridobila vsestransko naklonjenost bralcev in narodnih veljakov. "*Žene spoštovati Slovenci smo jeli,*" se je nekritičnemu navduševanju nad njenimi književnimi izdelki posmeheval zajedljivi Fran Levstik v svoji Ježi na Parnas³² in pri tem občutno pretiraval: Josipina Turnograjska sicer res ni tako naglo utonila v pozabo kot Fany Hausmanova, toda obenem tudi ne pomenila prelomnice v slovenskem (moškem) odnosu do žensk in še manj začetek novega časa, kar zadeva žensko pisanje in uveljavljanje v javnosti. Novo obdobje v tem pogledu se je lahko začelo šele z začetkom šestdesetih let, z ustavno dobo, vzponom slovenskega narodnega gibanja in rastjo slovenskega društvenega življenja.

Slovenski narodni vodniki so se že leta 1848 prav dobro zavcdali pomcna vključevanja žena v slovensko narodno gibanje, zato so na razne načine spodbujali njihovo narodno navdušenje in glasno pozdravljali njihovo sodelovanje pri narodnih veselicah, v Slovenskem društvu in pri drugih narodnih aktivnostih. V petdesetih letih, ko so z ncoabsolutističnimi ukrepi prenehale narodne prireditve in je ne le v političnem, temveč tudi v kulturnem življenju nastopilo zatišje, so postali spodbudni klici ženskemu rodoljubju in izrazi javne hvalc njihovi (izkazani)

26 Tatjana Hojan, *Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete 4, Zagreb 1968, str. 73-75.

27 Po Slovenskem biografskem leksikonu II, Ljubljana 1933-1952, str. 316-318.

28 Igor Grdina, nav. delo, str. 78. Leopold Lenard, nav. delo, str. 122.

29 Leopold Lenard, nav. delo, str. 109.

30 Igor Grdina, nav. delo, str. 78.

31 Leopold Lenard, nav. delo, str. 112.

32 Fran Levstik, *Ježi na Parnas*, Zbrano delo, Tretja knjiga, DZS, Ljubljana 1953, str. 105, 334.

ljubezni do slovenstva in slovanstva - razumljivo - zopet redkejši. Toda najnadobudnejše med ženami so, kot je že pred več kot sedmimi desetletji ugotavljal Leopold Lenard, že same pogledovale v "narodni salon", prebirale knjige Mohorjeve družbe in naročale celo Janežičevo Slovensko Bčelo³³. O tem, da je treba po sprostitvi javnega življenja, ob začetku nove, ustavne dobe, ženske pritegniti v slovenske narodne vrste, torej skoraj ni moglo biti dvoma. To je bilo tudi mnenje tedaj že nespornega "očeta slovenskega naroda" dr. Janez Bleiweisa, ki je slovenske "gospe in gospodične", kljub dejstvu, da med prejemniki Novice ni bilo naročnic, v začetku šesetdesetih let med prvimi zaneseno povabil k delu obnovljenih slovenskih narodnih društev. Ženske se sicer po avstrijski zakonodaji niso smele včlanjevati v politična društva in ukvarjati s politiko³⁴, lahko pa so sodelovale pri nepolitičnih dejavnostih in prireditvah. Tako so jim, takoj, ko so jih začeli ustanavljati, široko odprle vrata čitalnice.

Bleiweis je svoje navdušenje nad "krasnim veneem gospa in gospodičen", ki se je "obdan od gospodov različnih stanov", udeležil čitalniške "besede", omenil že v poročilu o prvi prireditvi ljubljanske čitalnice novembra 1861, nato pa ta "krasni venee" in žensko sodelovanje na različnih narodnih prireditvah vztrajno in pozorno slavil in beležil tudi vsa naslednja leta³⁵. O tem, kakšni so bili njegovi pogledi na žensko mesto v življenju in družbi, ni sicer znanega nič določenega, po vsej verjetnosti pa se niso bistveno razlikovali od pogledov večine njegovih (moških) sodobnikov, saj je te sam razširjal v Novicah: *"Mož je glava, žena srce; v njem razum, v njej čustvo biva...Mož se trudi v zunanjem svetu...Ona (pa), kakor pravi prislovica, tri hišne vogale podpira..."*³⁶. Kljub stališču, da je mesto ženske v prvi vrsti doma in v družini, pa je videl Bleiweis v vključevanju "gospa in gospodičen" v slovenske narodne vrste eno pomembnih narodnih nalog: prav vloga, ki naj bi jo imela ženska v družinskem krogu, naj bi namreč zagotavljala njen vpliv na opredeljevanje otrok in mladine, če ne celo eele družine z družinskim poglavarjem na čelu, zaradi česar naj bi "narodno nezavedno" ženstvo pomenilo

resno nevarnost za slovensko prihodnost. To prepričanje so z Bleweisom večinoma delili drugi slovenski narodni "veljaki". Eden redkih, ki se ni strinjal z njim in je to tudi javno povedal, je bil Fran Levstik. Levstik bi sicer ženske rad sam v večjem številu videl na slovenskih prireditvah, vendar je v isti sapi menil, da je nevarnost večja, če moški - kot če ženske - *"nezvesto popuste svoj rod"*, saj *"ženska ne stoji v prvih vrstah"* in se ne *"peča s politiko"*, poleg tega pa lahko moški *"svojo žensko obrača, ako je razumen"*³⁷.

Vstop "dam in gospodičen" v "slovenski narodni salon" - kot je to duhovito imenoval Leonard Lenard - seveda sam zase še ni pomembneje spremenil ženskega družbenega položaja ali pomenil večje ženske samostojnosti in enakopravnosti. Bil pa je korak na njihovi poti iz ozkega družinskega kroga, zasebnosti in anonimnosti v javnost. Soproje slovenskih narodnjakov in njihove hčere se v čitalnice in narodna društva niso vključevale le kot pasivne opazovalke in neme poslušalke, temveč so aktivno sodelovale tudi pri oblikovanju in uresničitvi njihovega programa: z okraševanjem prireditvenih prostorov, pomočjo pri organizaciji predstav in veselie, s petjem, glasbenimi točkami, recitacijami in igranjem. Naj so bili njihovi nastopi še tako diletantski in naj je bila navdušena hvala, s katero so vsakega med njimi pospremile Novice, še tako pretirana, čitalnice in narodne prireditve so jim odprle pot na oder, pred občinstvo in omogočile aktivnejšo prisotnost v družabnem življenju. Na novo, ženskemu nastopu v javnosti bolj naklonjeno vzdušje, je kazalo tudi povečano število dopisnic in pesnic, ki so se oglašale v Bleiweisovih Novicah. Kot je znano je Bleiweis med njimi posebej cenil Luizo Pesjakovo, ki jo imajo slovenski književni zgodovinarji za neke vrste "ženskega Koseskega", ki pa je vendar svoje literarno delo kronala s prvovrstnim "umetniškim" podvigom, libretom za prvo slovensko opero, Foersterjevega Gorenjskega slavčka (1872).

Narodne dame in gospodične so tako postale v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja pomembna narodna ustanova in nepogrešljivi del slovenskega narodnega življenja. Za prenekatero med slovenskimi ženami in dekleti korak, ki ga je bilo treba storiti iz domače hiše v javnost in še bolj iz nemškega v slo venski prostor, ni bil povsem enostaven in samo po sebi razumljiv. Pobudniki in

³³ Leopold Lenard, nav. delo, str. 134-35

³⁴ Vasilij Melik, Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društva, Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914, Razstava Gorenjskega muzeja Kranj 1980, Kranj 1980, str. 6-8.

³⁵ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Druga knjiga, DZS, Ljubljana 1956, str. 144.

³⁶ Novice, list 66, 17. avgusta 1853, str. 263-64.

³⁷ Ivan Prijatelj, nav. delo, str. 404.

organizatorji narodnih veselí in srečanj so se namreč vedno znova pritoževali nad prepočasnim pristopanjem žena in deklet v narodne vrste, omenjali njihovo narodno mlačnost in ugotavljali, da bistveno bolj opazno in odkrito kot moške "nemškutarijo" celo na narodnih prireditvah³⁸. V Ljubljani naj bi se začele razmere v tem pogledu počasi spreminjati šele v začetku sedemdesetih let, ko je - tedaj nekaj več kot petindvajsetletna hčerka češkega priseljencea - Marija Horak-Murnikova zbrala okoli sebe "četo slovenskih žena in deklet" in jih (brez posebne organizacije) začela spodbujati v spoštovanju in ljubezni do "maternega jezika", uvajati v dobrodelno delo in pripravljati za aktivno sodelovanje pri narodnih prireditvah. *"Pri narodnih slavnostih, pri vzprejemih gostov, Čehov, Hrvatov, Štajercev...so jih morale pričakovati na kolodvoru vse v enakih nošnjah, da so jih pozdravljale in jim delile šopke,"* se je spominjal Josip Vošnjak. *"To vam je bilo res lepo videti, ko je gospa Murnikova na peronu, kakor vojskovođa, urejala svojo četo deklet. Včasih jih je bilo trideset in več, sama mlada sveža bitja. In ko je pridrdral vlak, so vse mahale v pozdrav s svojimi robci in z drugimi vred klicale: 'Slava!' in 'Živeli!'"*³⁹. Marija Murnikova je bila skoraj vse do svoje smrti (1894) glavna organizatorica "narodnega ženstva" na Kranjskem in po prepričanju njenih življenjepisk je bila njena zasluga, da se *"meščansko ženstvo ni potopilo v tujem nacionalnem valu"*⁴⁰.

Opisana prizadevanja po vključitvi žena v narodne dejavnosti in narodno gibanje pa - kot rečeno - niso pomembneje vplivala na njihov položaj v družbi in na prevladujoče poglede na njihovo družbeno vlogo in življensko poslanstvo. Stališče, da ženske, kar zadeva šolanje in izobrazbo, potrebujejo le tisto, kar bodo *"pozneje potrebovale kot gospodinje in matere"*, ki so ga še vso drugo polovico 19. in deloma celo v začetku 20. stoletja zastopali ne le konzervativnejši učitelji in vzgojitelji, temveč tudi nekatere njihove ženske vrstnice, je bilo v šestdesetih in sedemdesetih letih še splošno razširjeno in so ga podpirali tako v slovenskih kot (tudi liberalnejših) nemških krogih. Pri tem so različna razmišljanja o ženskah in njihovih "karakteristikah" vzbujala vsesplošno pozornost in radovednost. Graška Tagespost je leta 1866 poročala

iz Gradca, da je predavanje na to temo zapolnilo dvorano do zadnjega kotička in so poslušaleci napeto sledili predavatelju, ki je trdil, da je *"domena žena narava in moških duh"*, opozarjal na to, da se moški *"žrtvujejo za ideje"*, ženske pa *"prepuščajo dobrobiti družine in ljubljenih"* in končno ugotovil, da je posebej humor ženska šibka točka, saj je za humor potrebna sposobnost stvarnega mišljenja in raziskovanja, ženska pa teh lastnosti nima in zato tudi ni usposobljena za *"plodnejše književne in kulturnozgodovinske študije"*⁴¹. Toda mnenja o takšnih gledanjih na ženske so bila že deljena in časopisno poročevalce sam je bil mnenja, da je predavatelj preveč "posploševal". V drugi polovici šestdesetih let so pač v notranjeavstrijski prostor že prodirala tudi drugačni pogledi, ki so ženskam priznavali pravico, da zlasti, če ostanejo samske ali postanejo vdove, samostojno poskrbe za svoje življenje, si pridobijo poklie in se izsolajo za opravljanje pokliea. Časopisje je v tej zvezi posebej opozarjalo na položaj žena v Združenih državah Amerike, ki se je po mnenju poročevalcev "med vsemi družbenimi" razmerami najbolj razlikoval od razmer v Nemčiji (in nemškem svetu)⁴². V začetku sedemdesetih let je postalo vprašanje o družbenem položaju ženske in "ženski samostojnosti" očitno tudi v slovenskem okolju že tako aktualno, da mu je prvič posvetila večer ljubljanska čitalnica. 2. aprila 1871 je pred zbranimi društveniki in društvnicami O samostalnosti ženskega spola predaval dr. Radoslav Razlag, ki je temo o tem *"nenavadnem predmetu"* po lastnih besedah sam predlagal čitalničnemu odboru - v spoznanju pač, da se *"časov kolo neprenehoma vrti in dovrta se je tudi pred naše prage"*⁴³.

Razlag je najprej ugotovil, da je *"ženski krasni spol velik faktor v narodnem življenju"*, saj se morajo *"delovanja za dušno in gmotno ali materialno srečo naroda...razumno, odločno in stanovitno poprijeti vsi deležniki"*, potem pa povedal, da so njegovi nazori o *"samostalnosti rodoljubnih Slavjank"* izraz *"zdrave pameti"* in *"zahtev značaja nepokvarjenega naroda"*, obenem pa tudi *"prihodnosti"* in *"popolnoma npravskega razvoja"*. *"Zgodovina zadnjih 600 let"* naj bi namreč nazorno razkrivala, da je *"človeška družba tem bolj bolana"*, *"čem bolj"* se ženske *"vrivajo"* v

³⁸ I. Hribar, v op. 10 citirano delo, str. 94. Tudi: Vasilij Melik, *Nekatere strani razvoja Ljubljane 1848-1941*, Zgodovina Ljubljane - Prispevki za monografijo, Kronika, Ljubljana 1984, str. 206.

³⁹ J. Vošnjak, nav. delo, str. 389.

⁴⁰ Alojzija Štebi, *Aktivnost slovenske žene, Slovenska žena*, v op. 3 nav. delo, str. 163-4.

⁴¹ (Grazer) Tagespost, N. 49, 1. März 1866, članek o predavanju Bogumila Golza.

⁴² Tagespost, N. 82, 11. April 1866, Mädchen und Frauen in Amerika.

⁴³ R. Razlag, *O samostalnosti ženskega spola*, Novice, list 15, 12. aprila 1871, str. 116-18.

javno življenje in zapuščajo "domače ognjišče". Na to naj bi kazal čas po križarskih vojnah, ko so se ženske "kaj rade pečale s klasičnim jezikoslovjem", to naj bi bilo značilno za 16. in 17. stoletje, ko so, da bi se maščevale "za prepoved sališke postave zastran zabranjenega jim nasledstva," posebno francoske "kraljeve prijateljice" v politiki "nosile zvonec", in to naj bi se pokazalo tudi drugod, kjer so se ženske v "preobilni meri pečale z umetnostmi, kakor je pesništvo, slikarstvo ali predvsem glumstvo ali gledališčne predstave". O tem ali velja vse povedano tudi za Marijo Terezijo in njeno vladno, ni Razlag rekel nobene: naj bo zavestno ali pa zato, ker jo je preprosto pozabil, je ni niti omenil. Seveda pa bi, če bi se ustavil tudi pri obdobju njenih reform, težko zatrdil, da je bilo nastopanje žensk v javnosti in politiki vedno znova znamenje prevlade "mehkušnosti" in propada "zdravega političnega razvoja" in se je "javno življenje na novo in močno na boljše popelo" šele, ko so se "žene vrnile k svojemu prvotnemu in pravemu, čeravno ne edinemu opravi: domačem ognjišču".

Toda: "vsaka ženska ni žena" in mati in narod ima tudi "samice in vdove". Če je naloga prvih predvsem, da skrbe za družino, otroke in "domače" ognjišče, morajo moški drugim, zlasti, ker njihovo število - zaradi številnih vojn in moškega strahu pred stroški, ki jih v "olikanih stanovah zapadne in srednje Evrope" povzročata "ženski lišp" in moda - stalno narašča, "nesebično" priznati pravico, da same poskrbe za svoje življenje. V najrazvitejših zahodnih državah s "praktično Ameriko" na čelu, pa tudi v Rusiji in na Češkem, omogočajo ženskam pridobitev izobrazbe in poklica, ki jim zagotavlja "samostalnost brez vse moške podpore", posebni "učilni zavodi". Razlag je v tej zvezi posebej opozoril, da se ženske uče celo medicinske in postanejo "doktorice te znanosti", kar naj bi bilo povsem "naravno", saj je "pri nekaterih boleznih" mogoče le ženske zdravnike poklicati, da "se ne žali prirojena sramožljivost". Še bolj naravno naj bi bilo seveda, da so ženske "učiteljice deklet" in želeti bi bilo, da se s to nalogo "primerno razvrstijo od jadranskega morja do Drave in Mure" v srečo "naše mladine". Med primernimi poklici za ženske pa naj bi bili končno še drugi, tako poštni in telegrafski, in ne nazadnje računovodski, saj "skušnija vseh narodov uči, da so se (ženske) v teh strokah izvrstno obnašale" in "da imajo tudi dušne možnosti za to". Skrb za žensko šolstvo in vzgojo naj bi bila torej po Razlagu "tudi v Sloveniji", čeprav se tu "ne moremo meriti z orlom, kateri visoko nadkriljuje oblake", ena pomembnih narodno-političnih nalog. Ženska mora biti pač

samostojna v "društvenem", "narodnem" in "političnem življenju" in za vse to jo je treba pripravljati in vzgajati.

A vendar: kot Razlag bežno in mimogrede pove ob koncu svojega, nedvomno tudi zabavi poslušalec namenjenega in zato z bolj ali manj šaljivimi vložki zabeljenega govora, zanj in organizatorje prvega, ženski "samostalnosti" posvečenega večera v ljubljanski čitalnici, premlačno narodno opredeljevanje sloveskih "gospa in gospodičen" v začetku sedemdesetih 19. stoletja ni več edini problem. Predavatelj in njegovi somišljeniki se, kot se zdi, že zavedajo, da ima "žensko vprašanje" ne le svojo narodno, temveč tudi svojo socialno razsežnost: "Naš narod bo srečen", če bodo slovenske žene "modrovladajoče kraljice domače hiše, dragoceni biseri rodovin in vsega naroda," povzema Razlag svojo misel. Za to srečo pa je potrebno tudi, da "naše slovenske vdove in sirote samice najdejo toliko samostalnosti v domovini, da ne zgrešijo tistih čednosti, ktere so na vse veke kinč ženskega spola". Pri tem jim je lahko v pomoč "slovstveni napredek našega naroda", ki naj navdušuje "gospodinje", le da "ne zanemarjajo svojega praktičnega poklica". Toda hkrati je dekleta treba usposobiti za druga opravila in poklice, ki so jih "v neki dobi možki kaj radi obdrževali za-se": Ljubljana v tem pogledu posebej potrebuje "po znanstvenih načelih" in "umno" osnovan "dekliški zavod za narodno izobraževanje", ki bo slovenskim "domorodkinjam" omogočil, da "nježno občutljivost" združijo "z ameriškansko praktičnostjo": šele tedaj bo rojena "srečna, zedinjena Slovenija".⁴⁴

Razlagovo razmišljanje "o ženski samostojnosti", ki so ga brez komentarja objavile Novice, je tako, kljub uvodnim, odklonilnim stališčem, kar zadeva žensko nastopanje v javnosti, v slovenskem prostoru izzvenelo presenetljivo nekonvencionalno in moderno. Njegovi pogledi na izobraževanje, poklieno usposabljanje in zaposlovanje deklet in žena, pa čeprav le tistih, ki se niso uspele poročiti ali pa so izgubile svoje može, si zato tudi niso mogli pridobiti širših in glasnejših simpatij in podpore. Novice, v številkah, ki so sledile objavi Razlagovega predavanja, problemu niso posvetile dodatne pozornosti, razmeroma maloštevilni prispevki, ki so v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja v slovenskem tisku spregovorili o "ženskem vprašanju",

⁴⁴ Prav tam, str. 117-18.

pa so le počasi uhajali iz okvirov tradicionalnih obrazcev in predstav. Misel, da mora šola dekletom v prvi vrsti posredovati znanja, ki jih bodo potrebovale kot matere in gospodinje, je še vnaprej zastopalo celo stanovsko glasilo slovenskega učiteljstva Učiteljski tovariš⁴⁵, pisatelji, ljudski prosvetljitelji in politiki, ki so se lotevali "ženskih tem", pa so podobno kot prej tudi vnaprej opozarjali predvsem na žensko materinsko in gospodinjstvo poslanstvo. "Požrtvovalna, krepostna in konservativna slovenska mati" je bila, kot je to imenoval Fran Levstik, pač po "milosti globokega in svetotajstvenega nagona spasiteljica našega (slovenskega) rodu." Da Slovenka ni bila le mati, temveč tudi gospodinja, je opozarjal Janko Sernec, ki se je teme - lotil z gospodinjstvenim vidika. "Ni dobro, da bi človek sam bil," je spoznaval v uvodu v svoj Nauk o gospodinjstvu in ugotavlja, da se je o tem mogoče prepričati "den na den": od zibelji do smertne postelje, v kateri nam blaga ženska roka obriše mrzel pot s čela". V vsakdanjem življenju naj bi bila namreč stvar jasna: "Den na den se trudimo možje, pridelovati živež in obleko, postavljati poslopja, braniti svoj dom z orožjem, množiti blago v hiši na vse strani... Ve žene pa imate večidel drugo nalogo, ve morate skrbeti za uživanje...Kako lepa naloga! trudnemu priskerbeti mir in pokrepčanje; gladne sititi, žejne napajati; (in) tako vsako čelo po hiši zvedriti, vsako serce zveseliti..."⁴⁶. In o tem, da je "spoštovanje žene" v bistvu "spoštovanje matere", ki "ti je dala življenje", sestre in "bitja", ki "bode nosilo sveto ime matere tvojih otrok," naj bi tudi v ostalem ne bilo dvoma. "Spoštovanje žene" naj bi bilo tako prav in predvsem zaradi njenega "materinskega poslanstva" ena izmed temeljnih človeških odlik in "dolžnosti"⁴⁷.

V osemdesetih letih so se v razpravo vključile tudi ženske. V članku, ki je bil leta 1884 objavljen v Ljubljanskem zvonu, je Franja Robidovčeva, sicer po lastnih besedah nasprotnica "ženščakov" in "slaboumnih", "laskavih širiteljev čisto smešnih in nepraktičnih nazorov" Johna Stuarta Milla o "ženski emancipaciji", opozarjala na številne prednosti ženske izobraženosti in dokazovala, da "še izobraženost in delo storita (žensko) resnejšo in samostojnejšo". Njene predstave o tem, kakšna naj bo vloga žene-soproge v zakonu so bile še močno tradicionalne, saj je pritrjevala domnevno Prešernovemu kliu: "Ženska povzdigaj svoj pogled k višku do moža" in popisovala

"idealno ženo" kot "najboljšo (moževo) prijateljico", ki moža spoštuje "kakor hči očeta" in "skrbi zanj po materino". Toda hkrati je menila, da ženska znanja in izobrazbe ne potrebuje le, da "preživi v sili", kadar ostane sama, temveč ju potrebuje tudi v zakonu, kjer ne zadostuje lepota in velja pravilo: "Lepota slepi, očara, duh pevladuje, veže"⁴⁸. Pesnica Pavlina Pajkova, ki je svoje misli o "ženskem vprašanju" predstavila istega leta 1884 v celovškem Kresu, je bila določnejša in odločnejša: po njenem mnenju bo mogoče o razlikah v "razumnosti, zmožnosti, vztrajnosti in volji" med moškim in žensko, o katerih so bile izrečene "najneumnejše trditve", sploh natančneje spregovoriti šele, ko bodo moški in ženske obiskovali iste šole, se bavili z "enakimi študijami" in "opravljali enake posle". Sama je o "različnosti moške in ženske razumnosti" dvomila, kar zadeva telesne razlike - kot so moška moč in ženska nežnost in lepota - pa je ugotavljala, da se vse "živeče in neživeče" stvari razlikujejo med seboj, da ima vsaka "določeni namen" in zato takšnih in drugačnih lastnosti nikakor ne kaže hierarhizirati. Če sta oba spola, moški in ženska v resnici "obdarjena z različnimi lastnostmi", se te lastnosti - kot je trdila Pajkova - "ujemajo" in dopolnjujejo, oba spola pa sta si drug drugemu "enako potrebna".

Toda takoj nato je morala Pajkova že priznati, da razlike med spoloma, hočeš-nočeš, vendarle so: posplošene sodbe o "ženskem značaju", ki so ženskam "kot glavni greh" pripisovale, "lahkomiselnost, gizdavost, razkošnost in nečimernost", je sicer zavračala, a v isti sapi iz "obrambe" krenila v "napad" in moške obtožila, da niso nič bolj "štedljivi" kot ženske, nasprotno "štedljivost" naj bi bila celo bolj ženskam "prirojena": hitreje kot moški so "z malim zadovoljne" in znajo sploh "bolje gospodariti". Obenem naj bi prav moški odnos do žensk razkrival dve njihovi glavni "prirojeni slabosti": "vladoželjnost in presamosvestnost". "Oni hočejo v vsem biti prvi in ne trpijo, da bi bitje, katero imenujejo slabotno, opravljalo njim enake opravke, da bi se ono povzdignilo do one stopinje izobraženosti, katero doseči je po njihovem napuhu in krivem mnenju samo moškim mogoče in dovoljeno," je zatrjevala in dodala, da se moški tudi "boje - in to po pravici - da bi jih ženska, kar zadeva točnost, vestnost in vztrajnost v izpolnjevanju

⁴⁵ Tatjana Hojan, v op. 26 nav. delo, str. 47-48.

⁴⁶ Janko Sernec, v op. 9 nav. delo, str. 1.

⁴⁷ Edinost, št. 16, 25. februarja 1888, Podlistek: O človeških dolžnostih.

⁴⁸ Franja Robidovčeva, Beseda o ženstvu, Ljubljanski zvon 1884, str. 232-36.

dolžnosti ne prekosila"⁴⁹. Kljub tovrstnim obtožbam na moški račun pa je Pajkova, kar zadeva potrebe po izobrazbi in šolanju, ženske - podobno kot Razlag - sama delila v dve skupini: v poročene in matere in samske. Za duhovno obzorje prvih naj bi zadostovalo, če bi si v šoli pridobile temeljna znanja, nato pa se še seznanile z osnovami gospodinjstva in družinske vzgoje, duhovno obzorje drugih pa bi moralo biti precej širše, zato bi jim bilo treba široko odpreti vrata v šolo, omogočiti dostop do poklica in jih usposobiti za samsko in samostojno življenje.

Pravi "namen" ženske naj bi namreč tudi po Pajkovi bil, da "postane žena in mati", in za to nalogo naj bi bilo povsem dovolj, če zna ženska napisati pismo "brez pogrška", če ve, "kje stoje glavna mesta našega cesarstva" in, če pozna "vsaj po imenu" "najimennitnejše in najbolj znane pisatelje evropske". Poleg tega bi morala poleg "materinskega" znati morda še kak "svetovni jezik", v Avstriji napr. nemščino in se seveda, če ne drugače, že pri materi in doma, seznaniti s poglobitnimi gospodinjskimi deli. "Ženska, ki je bedasta in nevedna je nekaj strašnega," je prostodušno izjavljala Pajkova, "a ravno tako strašna je tista, ki vedno govori o največjih pisateljih, umetnikih in drugih imenitnikih, kakor o svojih največjih prijateljih"⁵⁰. Naravno žensko mesto je pač v "rodbini", kjer je "njena moč brezmejna". Ni pa seveda "vsaki ženski usojeno imeti lastno rodbino" in ženskam, ki nimajo družine in premoženja, bi moralo "prihiteti na pomoč" "človeško društvo" in jim pomagati, da si najdejo službo in poklie. V tej zvezi se je Pajkova vrnila k svoji osnovni misli, da ženska v "dušnem pogledu" nikakor ne zaostaja za moškim, saj so "duševne lastnosti" pri moških in ženskah "sad odgoje, izobrazbe in razmer, v katerih dotični človek živi". Ženska je spo sobna opravljati številne poklice od zdravniškega prek urad- niškega do trgovskega in ne le vzgojitelskega in učiteljskega: treba ji je samo zagotoviti ustrezno izobrazbo. Svoj razmeroma obsežen spis o "ženskem vprašanju" je Pajkova tako zaključila precej militantno. Ugotovila je, da imajo ženske "jako malo pravic, uživajo malo zaupanja" in "trpijo krivico", vse to pa je pomembna ovira v "narodnem razvoju". Pri narodih, kjer "je ženska izključena iz društvenega življenja ni napredka", je

zapisala, še več: ti narodi so obsojeni k "sužnosti in poginu"⁵¹.

Za razliko od Razlagovih opisana stališča Pavline Pajkove niso nezapažena utonila v pozabo in Pajkova si je z njimi deloma že za življenja, deloma po smrti (1901) pridobila sloves ene prvih slo- venskih bork za žensko "emancipacijo". Njeni pogledi na mesto in vlogo ženske v družbi so bili - kot kažejo prikazani citati - še občutno razpeti med tradicionalna nazore, po katerih naj bi bila ženska po svoji naravi in poslanstvu v prvi vrsti žena, mati in gospodinja in modernejši, sodobnejši zahteve po šolanju, pokličenem usposabljanju in zaposlovanju žena in deklet, toda po ostrini, kritičnosti, kar zadeva ženski položaj in prevladujoča gledanja na ženske spodobnosti, in spoznanju o globljih družbenih in zgodovinskih vzrokih ženske neenakopravnosti, so opazno odstopali od vrste drugih, istočasno v slovenskem tisku objavljenih in zlasti z žensko roko napisanih razmišljanj. V javnosti in časopisju so bili v tem smislu glasne pozornosti in pritrdjevanja tudi vnaprej deležni predvsem članki, ki so - kot prispevek Marice Bartolove (Nadliškove) v tržaški Edinosti leta 1888⁵² - govorili predvsem o narodno-vzgojnih nalogah "slovenske matere in žene", misel, da je pravo mesto žene - kot matere in soproge - v družinskem krogu in njen zgled nikakor ne more biti diplomantka z volilno pravico, ki nima pojma o gospodinjstvu, pa je bilo mogoče prebrati še v prvem slovenskem časniku "Slovenki", ki je od leta 1897 izhajal v Trstu⁵³.

Javna razmišljanja in razpravljala o "ženskem vprašanju" so seveda bolj odsevala življenske težnje in tokove kot resnično vplivala nanje. Število žena, ki so se tako ali drugače udeleževale javnega življenja, sodelovale na narodnih prireditvah, pisale, pele in igrale, se je od konca šestdesetih let dalje, kljub tožbam političnih veljakov, ki bi radi "gospe in gospodične" še hitreje pritegnili v narodne vrste, vztrajno povečevalo. Ustanovitev Dramatičnega društva leta 1867 je med njimi razkrila posebno navdušenje za petje in igro⁵⁴, po- časneje je rastlo število slovenskih pesnic, pisateljic in slikark - najpomembnejša med njimi, Ivana Kobilica, je imela

⁴⁹ Pavlina Pajkova, Nekoliko besed o ženskem vprašanju, Slovenska knjižnica, Iz spisov Pavline Pajkove, Gorica 1894, str. 47.

⁵⁰ Prav tam, str. 66.

⁵¹ Prav tam, str. 59.

⁵² Edinost, št. 24, 24. marca 1888, Narodno ženstvo.

⁵³ Slovenka II/1898, št. 22, str. 513: Žensko vprašanje.

⁵⁴ Ciril Debevec, Slovenske igravke, Slovenska žena, v op. 3 nav. delo, str. 129-31.

leta 1889 v Ljubljani svojo prvo samostojno razstavo⁵⁵.

Toda tudi najuspešneje in najodmevnejše nastopanje v javnosti ženskam ni moglo zagotoviti prave, to je materialne samostojnosti, ki je bila za kmečka in siromašnejša meščanska, pa tudi mnoga premožnejša dekleta predpogoj kakršnekoli osamosvojitve: slednjo je, čeprav sprva večinoma le v skromnem, najosnovnejšem obsegu, lahko omogočila šele pridobitev poklica in zaposlitve. Slovenci še nimamo podrobnejšega pregleda zaposlovanja žensk in njihove pokliene sestave v zadnjih štirih-/petih desetletjih habsburške monarhije⁵⁶, vendar je nekatere značilne razvojne poteze mogoče razbrati že iz obstoječe literature. Nagla rast števila učiteljic, ki so v javnih osnovnih šolah v nekaterih deželah - kot na Kranjskem - pred prvo svetovno vojno že številčno prevladale nad moškimi, se je začela po letu 1870 in uvedbi novega osnovnošolskega zakona, ki je ženskam poleg pouka ročnih del in poučevanja deklet, dovolil tudi poučevanje dečkov v prvih štirih osnovnošolskih razredih⁵⁷. Istega leta kot novi osnovnošolski zakon (1869) je bil v Avstriji izdan odlok, ki je članicam družin podeželskih poštnih uradnikov dovoljeval, da se "vežbajo" v poštni službi: tri leta kasneje so določila razširili na vse ženske in junija leta 1872 je Ljubljana dobila prvo poštno uradnico⁵⁸. Ženske so se poleg tega - od konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let 19. stoletja v večjem številu kot prej - zaposlovale v trgovini in obrti, zlasti pa v industrijskih podjetjih, ki so potrebovala žensko delovno silo. Če se za ilustracijo še enkrat ozremo po Ljubljani: med 24608 ljubljanskimi prebivalci je bilo leta 1880 po popisu prebivalstva kar 1068 nekvalificiranih delavk, ki so v pretežni večini delale v tobačni tovarni, razmeroma velik pa je bil tudi odsotek "obrtne", (čeprav so mnoge med njimi kot piše Jasna Fischer - svojo "obrtno" dejavnost omejevale le na ožji družinski krog)⁵⁹.

Skratka: število zaposlenih žensk je v slovenskih deželah po letu 1870 naglo naraščalo in že avstrijska statistična služba je opazila, da je bil odstotek zaposlenih žena na slovenskih tleh večji kot v drugih avstrijskih pokrajinah, (kar naj bi bila pred- vsem posledica izseljevanja)⁶⁰. Pri tem so - ob prevladujoči izobrazbeni in socialni sestavi slovenskega ženskega prebivalstva - ženske v veliki večini lahko opravljale le opravila in poklice, za katere ni bilo treba posebnih šol in znanj, zaposlitveni pogoji pa so bili pogosto trši in dohodek nižji kot pri zaposlovanju moških. Kot je znano so nižje plačilo za delo prejemale ne le nekvalificirane delavke, temveč tudi ženske - zaposlene v drugih poklikih, med drugim učiteljice, ki so jih obvezovale še razne druge omejitve - najhujša med njimi je bila prepoved poroke. Zaposlitev sama po sebi je tako res pomenila dohodek, lasten denar, kar vsekakor ni bilo brez pomena, ni pa pomenila dejanske enakopravnosti z moškimi in - vsaj večinoma in v času, o katerem govorimo - tudi ne socialnega vzpona in socialne uveljavitve. Najpomembnejša ustanova, ki je lahko zagotovila dvig v socialni lestvici, je bila pač - podobno kot za slovenske moške - tudi za slovenske ženske šola. Za razvoj ženskega šolstva v slovenskem prostoru je pri tem značilno, da so zlasti ženski učni zavodi, ki so gojenkam posredovali več kot osnovna znanja - učiteljišča, meščanske, razne pokliene in srednje dekleške šole - nastajali razmeroma pozno, večinoma v zadnjih dveh desetletjih 19. in deloma celo šele v začetku 20. stoletja, in so Slovenci posebej, kar zadeva dekleške srednje šole, zaostajali za nekaterimi drugimi slovanskimi narodi - kot Čehi, Poljaki in Hrvati⁶¹. Ustanovitev prve slovenske višje dekleške šole v Ljubljani leta 1896, za katero je imel največ zaslug ljubljanski župan Ivan Hribar, je bil zato velik dogodek, ki je napovedoval novo dobo v šolanju deklet. Manj kot desetletje kasneje so se prve Slovenke vpisale na dunajsko univerzo⁶². Toda o tem, koliko izobrazbe ženske "zares" potrebujejo, kakšna naj bo ta izobrazba in kako visoko lahko sploh zrejo v svoji želji po znanju in poklicu, so bila mnenja v slovenskem tisku in javnosti še vnaprej močno deljena, daleč od kakršnegakoli soglasja.

⁵⁵ Gl.: Ivana Kobilica, *Enciklopedija Slovenije*, 5 zvezek, *Mladinska knjiga*, Ljubljana 1991, str. 170-71.

⁵⁶ Z raziskavo teh vprašanj se ukvarja Sabina Ž. Žnidaršič, ki je prve rezultate svojega raziskovalnega dela že objavila v *Anthroposu*. Gl. cit. v op. 2.

⁵⁷ Mojca Peček, *Feminizacija učiteljevanja 1869-1941*, *Šolska kronika* 26, (Zbornik za zgodovino šolstva), *Šolski muzej v Ljubljani* 1993, str. 61-73.

⁵⁸ Alojzija Štebi, *Ženske v raznih poklicih*, *Slovenska žena*, v op. 3 nav. delo, str. 224-25.

⁵⁹ Jasna Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža*, *Krt*, Ljubljana 1984, str. 43-47.

⁶⁰ Prav tam, str. 61-62.

⁶¹ Tatjana Hojan, v op. 26 nav. delo, str. 59.

⁶² Prve Slovenke so se vpisovale na avstrijske univerze šele v začetku 20. stoletja. Gl. P. Vodopivec, *Slovenski študentje in Dunaj pred prvo svetovno vojno* (in tam navedeno literaturo), *Zbornik: Dunaj in Slovenci*, Ljubljana 1994, str. 93-94.

V razpravi o "ženskem vprašanju" na Slovenskem je prišlo kljub temu prav v devetdesetih letih preteklega stoletja do pomembnih sprememb. Zagovorniki večje ženske enakopravnosti in ženskega šolanja so postali številčnejši in odločnejši, glasnejše in pogumnejše so postale tudi glasnice in govornice ženskega spola, leta 1897 je skupina somišljenic v Trstu končno uresničila zamišl o ženskem glasilu in začela izdajati prvi slovenski ženski časopis Slovenko, hkrati pa so se ob koncu stoletja začele priprave na ustanovitev prvega slovenskega ženskega društva, ki je bilo nato ustanovljeno leta 1901.

Razlogov za povečano zanimanje za položaj žena, njihovo izobraževanje in celo njihovo bolj organizirano povezovanje je bilo več. Z opisanimi procesi zaposlovanja, šolanja in uveljavljanja v javnosti, naj so bili še tako počasni, se je "žensko vprašanje" ob koncu stoletja spreminjalo v vse bolj občuten in občutljiv družbeni problem. Obenem se je s postopno širitvijo ženske izobrazbe in zaposlitvenih kot izobrazbenih možnosti krepila, sprva še zelo tanka plast meščank in izobraženek, posebno učiteljic, ki so bile pripravljene javno oglasiti in spregovoriti v ženskem imenu. V svobodomiselnih študentskih in izobraženskih vrstah pa so spodbudila dodatne proteste in kritike tudi skrajno konzervativna gledanja na žensko naravo in človeško/družbeno vlogo, ki so jih zastopali v cerkvenih/katoliških krogih in jih je v prvi polovici devetdesetih let posebej brezkompromisno opredelil Anton Mahnič v svojem Rimskem katoliku. Mahnič, ki se je vprašanja lotil, da bi "dolgojezičnim ženskam prirezal jezike", je žensko "podrejenost" utemeljeval z dvema "odločilnima" dokazoma. Prvič: "Stvarnik sam je hotel ženo možu podrediti, kar je pokazal vže v načinu, kako jo je ustvaril". In drugič: Ta podrejenost se "ima smatrati tudi kot kazen za greh, kateri je po ženi prišel na svet". Sieer pa je Mahnič vztrajal pri starem obrazcu: "Moškega je Bog odličil z razumom, žensko s srcem". Med šestimi lastnostmi, ki označujejo moško in žensko duševnost, je po Mahniču pri moškem razum na prvem, strast na zadnjem mestu, pri ženski pa naj bi bilo ravno obratno. Ker človeka v Mahničevih očeh odlikuje predvsem razum, je v njegovem obzorju moški neizogibno bolj človeški od ženske: človek je razum minus čustvo, oziroma moški minus ženska, je zatrdil in vzpostavil svojevrstno enačbo, ki jo je v

slovenskih katoliških gledanjih na žensko mogoče slediti tudi kasneje - v prvih desetletjih 20. stoletja⁶³.

Mahničeve ocene moških in ženskih lastnosti in njegovo delitev človeške vrste na razumne moške in čustvene ženske so posebej burno zavrnili v krogu, zbranem ob književni reviji Vesna (1892-4), ki ga je Mahnič zaradi več člankov v podporo ustanovitvi dekliške srednje šole obtožil, da si je "prvi med Slovenci" zadal nalogo "ženstvo emancipirati" in "pribojevati mu popolno enakopravnost z moškim"⁶⁴. Pisee s psevdonimom "Gynaekophil", ki je sieer svoje "misli o ženstvu" obelodanjal tudi v "Slovanskem svetu", je Mahniča proglašal za "učenjaškega monstra" in, kar zadeva žensko vprašanje "največjega in najsmesnejšega lajika 19. stoletja"⁶⁵. Kljub posmehu pa Vesnjani Mahničevih obtožb na svoj račun niso vzeli le za šalo in so se povsem stvarno branili pred očitki, da je njihovo pisanje o ženskem vprašanju en sam, "nepretrgan slavospev ženskemu spolu". Dokazovali so, da so se v objavljenih člankih na to temo zavzemali predvsem za "višjo izobrazbo in narodno vzgojo slovenskega ženstva" in nikakor ne za žensko "politično ali celo socialno enakopravnost", ki je "dejanstvene razmere (še) ne dopuščajo". Posameznice, ki "po takem vzoru teže", so bile po mnenju Vesnjanov v manjšini, takšna "najširša emancipacija" pa naj bi tudi ne bila v "smotru večine moštva" in je ni (bilo) "ne možno, ne pametno zahtevati". Toda zato ni bilo, po mnenju Vesninih polemikov, "ono družbeno stanje, v katerem ženstvu ne pripada prav nikakih deležev pri obcih zadevah", nič manj enostransko. Ženskam je treba "dati prostosti", "narava in moralno čustvo najdeti gotovo ženstvu pravo mesto v družbi", kar naj bi nazorno razkrivala Anglija, so pisali. Dežele, kjer "družbeno sodelovanje prosvečenega ženstva" v ničemer ne vpliva razmere, pač kažejo vse znake politične nezadostnosti in "nerazvitosti". Pot iz nerazvitosti odpirata šola in izobrazba in tako se je tudi Vesna zavzela za "višje šole" za "naše ženstvo"⁶⁶.

V Vesni objavljeni članki, ki so govorili o ženskem šolstvu in izobrazbi in naj bi jih, če že ne v celoti, vsaj deloma spisal Janko Veneajz, v resnici niso vsebovali bistveno novih, na Slovenskem še

63 Srečo Dragoš, *Ženska narava v (slovenskem) katolicizmu, Naši razgledi*, 14. avgusta 1994, str. 486-47, 28. avgusta 1992, str. 526-27, 11. septembra 1992, str. 562-65.

64 Vesna, leto II/1893, št. 5, str. 72.

65 Prav tam, št. 11, str. 168-70.

66 Kot v op. 64.

neizrečenih pogledov. Z mislijo na "moderen" in "umno zasnovan" dekliški učni zavod se je - kot smo videli - že leta 1871 ukvarjal Radoslav Razlag, deset let kasneje, leta 1881 je k ustanovitvi "višje dekliške šole" pozival Pavel Turner⁶⁷ in že v drugi polovici osemdesetih let je o njej razmišljal Ivan Hribar. Tudi argumenti, s katerimi so dopisniki in sodelavci Vesne utemeljevali zahteve po "višjem dekliškem učilišču", so bili prilično tradicionalni, saj so v prvi vrsti opozarjali na narodno plat problema, na vlogo in pomen šole pri narodnem opredeljevanju žena in deklet in "žalostno resnico", da se "naše ženstvo odgaja večidel od tujcev"⁶⁸. Kar zadeva učne programe "ženskih učilišč", je Vesna povsem nedvoumno podpirala stališče, da ženske šole ne morejo "biti jednake onim za moško mladež" in je treba pri zasnovi učnih načrtov "misliti na razloček duhovnih in duševnih svojstev obeh spolov". "Priznamo pa," je le z inicialkami podpisani pisec odgovarjal Mahniču, da "so ženske navadno pridnejše od moških," medtem ko so "moški genijalnejši" - to naj bi bila končno "tudi sodba profesorskega kolegija dunajskega konservatorija"⁶⁹. Toda ženske ne morejo "toliko časa" v šolah "posedati...kakor naši mladeniči": slovenski narod ne potrebuje "učene", temveč predvsem "vzgojene" ženske, ki bodo "dobre žene boljšim in najboljšim slojevom narodovim"⁷⁰. V tem smislu naj bi slovenska dekleta tudi ne, vsaj zaenkrat ne, študirala na univerzi: Razlag je leta 1871 neprikrito pritrjeval ženskemu študiju na medicini, čeprav le, kar se tiče ženskih bolezni. Vesna je leta 1894 precej bolj medlo opozarjala na odpor najvišjega zdravstvenega sveta na Dunaju proti "študiji medicink", ki se je avtorju članka res zdel "absurden", ki pa ga Vesnini zagovorniki ženskega šolanja vendarle niso določneje komentirali⁷¹.

Bistveno odločnejši in za slovenske razmere pred sto leti v marsičem povsem nov ton je v razpravo o "ženskem vprašanju" vnesel Slovanski svet, ki ga je v letih 1888-99 izdajal Fran Podgornik. V Slovanskem svetu, ki je imel nekaj časa celo posebno rubriko "Ženstvo", v kateri so sodelovale najvidnejše predstavnice tedanjih slovenskih izobraženk, ni bilo več govora predvsem o tem, kako ženski s šolo in izobrazbo okrepiti njeno narodno zavest in jo

pritegniti v narodne vrste. To je bila sicer po prepričanju avtorjev in avtoric Podgornikovega časopisa res prepomembna narodna naloga, toda v isti sapi je bilo na njegovih straneh mogoče prebrati tudi precej ambicioznejše in, kar zadeva družbeno veljavo žena na Slovenskem, kritičnejše misli. "Iz nobenega naroda ne izhaja toliko služkinj nego iz našega," je leta 1895 v članku Slovenska žena trdila Zmagoslava (Marija Skrinjarjeva)⁷². "Istina je, da je ženstvo dokazalo za (vse- učiliški - univerzitetni - študij) svojo usposobljenost in zato zdi se mi krivično, ako bi se mu popolnoma ovirala in zavračala prilika za ta študij," je pisal Fr. G(ovekar?), ki je po lastnih besedah "povsod" pripoznaval "ženstvu" "jednako pravo z moškimi", čeprav je pri tem želel, da "bi ženstvo ne hlepelo preveč po teh navidezno sijajnih mestih" in "ne zanemarjalo svojega prvega in glavnega poklica"⁷³. Med najradikalnejšimi pa je bil tudi v Podgornikovemu časopisu "Gynaekophil" (morda Podgornik sam?), ki je ugotavljal, da "ideja ženske emancipacije prodira zmagovito v vseh državah; tu naglo, ondi počasno, povsod vztrajno". "Zaman so vse brošurice veleučenh profesorjev," je pisal. "Ženska politična enakopravnost je le še vprašanje časa, to pa naj pospešijo ženske z jednotno, složno organizacijo ter z neumornim bojem vsake posamične..."⁷⁴.

Kako počasi so se v širši slovenski kulturni in politični javnosti uveljavljali takšni nazori, so razkrivala močno nasprotna in drugačna, celo v liberalnem tisku objavljena mnenja. Pisec feljtona, zasnovanega v več nadaljevanjih, v obliki pisem izobraženi in moškega občudovanja vredni slovenski "gospici", ki ga je leta 1896 objavil Slovenski narod pod naslovom Beseda o ženskem narodnem vrašanju se je odkrito proglašal za nasprotnika splošne "emancipacije ženstva", saj bi bila takšna emancipacija "velika nevarnost človekoljubnosti in človeški sreči". Glavni dokaz: "Ženski spol daje mnogo manj zločincev, kakor moški," "od zločina ga čuva njegov socialni položaj in srce". Toda kadar se ženska "pokvari", je nesreča velika in z "elementarno silo drvi v svojo propast in upropaščanje" drugih. "Ženska, razpaljena od katerekoli strasti, hujša je od moškega," je trdil Narodov feljtonist, ko je vede-

67 Tajana Hojan, nav. delo, str. 59.

68 Vesna, leto II/1893, št. 5, str. 74.

69 Prav tam, str. 73.

70 Vesna, leto II/1893, št. 1, str. 10-11.

71 Vesna, leto III/1894, št. 3, str. 68.

72 Slovanski svet leto VIII/1895, št. 36, str. 340, Slovenska žena. Da je Zmagoslava psevdonim M. Skrinjarjeve, je razvidno iz članka Minke Govekarjeve, Naše žensko časnikarstvo, Slovenska žena, v op. 3 nav. delo, str. 202.

73 Slovanski svet VIII/1895, št. 29, str. 278-79, Fr. G., Nekaj misli o ženskem vseučiliškem študiju.

74 Prav tam, št. 50, str. 468, Politične pravice ženstva.

nevede ponavljal Mahničeve ocene, pokroviteljsko občudoval izobraženost svoje domnevne dopisnice in presenečen, da njegova "sogovornica" ni le "domorodkinja", temveč ji je "znano tudi pesništvo", izjavljal: "Vsak pogovor z Vami dal mi je priliko občudovati novo stran Vaše globoke duše in preblagega srca"⁷⁵. Ženske naj bodo učiteljice "ženske mladine", celo "izobražane zdravnice" za ženske bolezni, toda v "pisarnice" naj bi "se ženske ne jemale". Predvsem pa je treba preprečiti, da bi se "ženskega vprašanja" polastile stranke: "Raspalile bi se strasti, in narod bi le še bolj podivjal, mesto, da bi se približal plemenitemu mišljenju in delu". Narodov dopisnik je tako postopoma "razkril svoje karte". Tisto, kar ga je najbolj skrbelo, so bile razne pobude ženskam, naj ustanove svoje društvo. Sam ni bil proti takšni organizaciji, nasprotno, močno narobe pa bi po njegovem mnenju bilo, če bi jo prvi ustanovili politični in ideološki nasprotniki⁷⁶.

Misel, da Slovenke potrebujejo svoje narodno društvo, je od začetka devetdesetih let res dobivala vse glasnejšo in vse bolj odkrito podporo. Ženske so se sicer že v osemdesetih letih združevale v dobrodelna združenja⁷⁷, delovale v Družbi sv. Cirila in Metoda, ki je imela posebne ženske podružnice in aktivno sodelovale v učiteljski organizaciji, povsem svojega društva, ki bi se v prvi vrsti posvečal ženski vzgoji in ženskim vprašanjem, pa niso imele. Do pomembnega preobrata v tem pogledu - kot je pravilno zaslutil Narodov dopisnik še preden so se zvrstili za slovenske ženske pomembni dogodki - je prišlo v začetku druge polovice devetdesetih let. Najprej, leta 1897, so na pobudo Frana Podgornika in Marije Skrinjarjeve začele tržaške Slovenke izdajati slovensko žensko glasilo in s tem uresničile več kot tri desetletja staro zamisel o posebnem slovenskem ženskem listu⁷⁸. Časopis, ki je izhajal pod naslovom Slovenka in ga je urejala Marica Bartolova (Nadliškova), je sprva zastopal še razmeroma tradicionalna stališča, kar zadeva ženske vloge in naloge in se posvečal predvsem problemom ženske narodne vzgoje in izobrazbe, postopoma pa je bilo na njegovih straneh

mogoče prebrati tudi že radikalnejša in vse bolj polemična gledanja na žensko vključevanje v javno in družbeno življenje. Leto po ustanovitvi Slovenke so svoje društvo v Ljubljani ustanovile slovenske učiteljice, ki so med svoje programske točke uvrstile "obrambo svojih pravic" in zahtevo po izenačitvi plač učiteljic s plačami učiteljev⁷⁹. In leta 1901 je bilo končno ustanovljeno Splošno slovenske žensko društvo, ki je svoja vrata odprlo vsem pripadnicam ženskega spola in postalo osrednja slovenska ženska organizacija⁸⁰.

Na pragu dvajsetega stoletja se je tako, kar zadeva žensko poseganje v javnost in obravnavo "ženskega vprašanja", začelo na Slovenskem novo obdobje. Šele z nastankom ženskega glasila in ženskih društev so lahko prizadevanja za širšo emancipacijo "ženstva" resnično prešla iz moških v ženske roke, kar je postopoma omogočilo oblikovanje "pravega" ženskega gibanja. Novi in svobodomiselniji pogledi na žensko vzgojo, izobrazbo in žensko vlogo, so se seveda uveljavljali počasi, ob nemajhnem nerazumevanju in nezaupanju ne le pretežnega dela moškega, temveč tudi ženskega dela prebivalstva. Toda to, da žensk ni več mogoče zadržati le doma in pri ognjišču, je že pred prvo svetovno postalo jasno tudi konzervativnejšim, katoliškim misleem, ki so jim poročila o "sufragetkah" v Ameriki in Veliki Britaniji dvigovala lase na glavi. Leta 1914 je tako celo katoliški Čas objavil naslednje misli: "Dandanes je zastoj govoriti: Ženska naj ostane v domačem krogu, v družini, pri domačem ognjišču. Ženstvo je že zunaj, je že v političnem boju, deluje že v javnosti! Tega ne moremo premeniti kar čez noč. Razmere so se premenile, čeprav med slovenskim ljudstvom ne v toliki meri kot drugod. Zato pa je zastoj zabavljati proti ženskim organizacijam. Ako mi ne organiziramo ženstva, organizirali je bodo drugi proti nam..."⁸¹. Ženska je s svojim vstopom v javnost, pač naglo postala predmet strankarskega boja in dejavnik političnega življenja. Toda to je že druga tema, ki presega okvir tega zapisa.

⁷⁵ Beseda o ženskem narodnem vprašanju, Slovenski narod, št. 59, 11. marca 1896, št. 60, 12. marca 1896, št. 63, 16. marca 1896, št. 64, 17. marca 1896, št. 65, 18. marca 1896.

⁷⁶ Slovenski narod, nav. članek, št. 65, 18. marca 1896.

⁷⁷ Tako je bilo že leta 1882 v Ljubljani ustanovljeno "Gospojno društvo krščanske ljubezni". Gl. Alojzija Štebi, Aktivnost slovenske žene, v op. 3 nav. delo, str. 162.

⁷⁸ Anonimna dopisnica naj bi Luizo Pesijakovo prvič pozvala k ustanovitvi ženskega lista že leta 1864. Gl. članek Minke Govekarjeve, cit. v op. 72.

⁷⁹ A. Štebi, Aktivnost slovenske žene, v op. 3 nav. delo, str. 163.

⁸⁰ O splošnem ženskem društvu: D. Fortunat, Slovensko splošno žensko društvo v Ljubljani, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 40/1992, št. 2, str. 98-105.

⁸¹ Dr. A. Pavlica, O "sufragetkah" ter o ženski organizaciji, Čas 1914, str. 369.

Zusammenfassung

Wie die Frau im 19. Jahrhundert ins öffentliche Leben eintrat

Ein Beitrag zur Geschichte der Frau im slowenischen Raum von 1848-1900

Frauen finden in slowenischen historischen Übersichten für das 19. Jahrhundert so gut wie gar keine Erwähnung, obwohl sie - wie anderswo in Europa - auch in den slowenischen Ländern die Bevölkerungsmehrheit stellten. Dessenungeachtet waren Frauen in der slowenischen nationalen Bewegung schon ganz von Anfang an, seit 1848, aktiv gegenwärtig, zunächst als Dichterinnen und Schriftstellerinnen, nach 1861, seit Beginn des Verfassungslebens, aber auch als aktiv Mitwirkende an Veranstaltungen mit nationalem Charakter und als Mitglieder national ausgerichteter Vereine.

Dieser Beitrag will auf das schrittweise Eintreten der Frau in die Gesellschaft aufmerksam machen: auf ihre Einbindung in die nationale Bewegung, und für die Zeit nach 1870 auch auf die immer besser werdende Schulbildung und Beschäftigungsstruktur unter den Frauen. Seit Beginn der Siebziger Jahre, nach der Einführung des neuen Grundschulgesetzes, stieg die Zahl der Lehrerinnen sprunghaft an, und mit dem Aufkommen von Industriebetrieben, die weibliche Arbeitskräfte einstellten, auch die der Arbeiterinnen; zugleich wurden mit der veränderten Gesetzeslage auch verstärkt Frauen im Staatsdienst beschäftigt (besonders bei der Post).

Im Zuge der geschilderten Prozesse wurde die "Frauenfrage" - als Frage nach den Grenzen der Selbstständigkeit, (Aus)bildung und eventuellen beruflichen Tätigkeit einer Frau - seit Ende der Sechziger / Anfang der Siebziger Jahre auch zu einem Thema für die

slowenische Presse und die öffentliche Erörterung. Der Ljubljanaer Leserverein widmete diesem Problem erstmals im Jahre 1871 einen seiner Abende, und Standpunkte, wie sie der Referent Radoslav Razlag vertrat, beherrschten von da an bis zum Ende des Jahrhunderts die Ansichten und Erwägungen hinsichtlich beruflicher Qualifizierung, Schulbildung und Beschäftigung von Frauen und Mädchen. Razlag stellte nämlich einerseits fest, daß der "natürliche" Platz der Frau daheim in der Familie sei, trennte die Frauen dann aber in verheiratete und ledige und vertrat die Meinung, daß insbesondere letzteren eine gute Schulbildung ermöglicht sowie die Perspektive eröffnet werden sollte, einen Beruf zu ergreifen, mit dem sie in der Lage sein würden, ihren Lebensunterhalt zu bestreiten. Ähnliche, aber doch - was die Einschätzung der weiblichen Fähigkeiten betrifft - radikalere Ansichten als Razlag vertrat in den Achtziger Jahren auch die erste bedeutendere Kämpferin für die Gleichberechtigung der Frau, die Dichterin Pavlina Pajkova. Dem Gedanken, daß Frauen früher oder später überall, selbst in der Politik, gleiche Rechte wie Männer erhalten würden und daß die dahingehende Entwicklung vollkommen natürlich und folgerichtig sei, begegnet man in der slowenischen Presse erst in den Neunziger Jahren. Im gleichen Atemzug vertraten einige konservative katholische Kreise schon von vornherein extrem konservative Anschauungen, die die Frau als unverständiges, von Emotionen geleitetes und zu einem selbständigen Leben auf eigenen Beinen unfähiges Wesen abqualifizierten.

Gegen Ende der Neunziger Jahre erhielten die slowenischen Frauen ihr erstes Presseorgan, das Blatt "Slovenka" ("die Slowenin"), und im Jahre 1901 wurde der erste slowenische Frauenverein gegründet, womit die Frauenbewegung im slowenischen Raum nun in eine neue Phase eintreten konnte.